

Інформаційні матеріали Українського інституту національної пам'яті до Дня пам'яті трагедії Бабиного Яру

Вступ

Ключові повідомлення

Історична довідка

Додаток 1. Праведники Бабиного Яру

Додаток 2. Перелік тематичних фільмів

Додаток 3. Перелік матеріалів Українського інституту національної пам'яті щодо збереження пам'яті про Бабин Яр

Додаток 4. Перелік популярних і наукових видань та Інтернет-публікацій, присвячених трагедії Бабиного Яру і пам'яті про неї

Вступ

29-30 вересня вшановуються 80-ті роковини від початку масових розстрілів, здійснених гітлерівцями у Бабиному Яру (29–30 вересня 1941 року).

З метою гідного вшанування пам'яті жертв злочинів, скоєних нацистами під час окупації міста Києва в роки Другої світової війни, та у зв'язку з 80-ми роковинами від початку трагічних подій у Бабиному Яру – масового вбивства євреїв, українців, ромів та осіб інших національностей Президент України 15 грудня 2020 року підписав Указ № 567 “Про заходи у зв'язку з 80-ми роковинами трагедії Бабиного Яру та додаткові заходи щодо подальшого розвитку Національного історико-меморіального заповідника “Бабин Яр”” .

На виконання Плану заходів, пов'язаних із 80-ми роковинами трагедії Бабиного Яру, затвердженому розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 липня 2021 року № 1010-р, Український інститут національної пам'яті розробив відповідні інформаційні матеріали, які сприятимуть вивченню історії цієї катастрофи, увічненню жертв Бабиного Яру і Голокосту, вшануванню духовного подвигу і взаємодопомоги українців заради порятунку життя.

Ключові повідомлення

Бабин Яр – місце пам'яті та некрополь близько 100 тисяч цивільних громадян і військовополонених, розстріляних нацистами у 1941–1943 роках. Серед них – євреї і роми, червоноармійці, комуністи, підпільники Організації українських націоналістів, “саботажники”, порушники комендантської години та навіть пацієнти психіатричної лікарні імені Павлова.

Трагедія стала символом “Голокосту від куль” і нацистської політики масового знищення людей.

Масові розстріли в Бабиному Яру розпочалися відразу після вступу нацистів та їхніх союзників до Києва у вересні 1941 року і відбувалися чи не щоденно до завершення окупації Києва.

Найтрагічнішими стали 29–30 вересня, коли вбили майже 34 тисячі євреїв – мешканців Києва. В німецьких донесеннях цю операцію назвали “гросакцією” (“велика акція”, від нім. Großaktion). Формальним приводом до неї стала радянська диверсія зі знищення Хрещатика 24 вересня.

Нацистська операція в Бабиному Яру 29–30 вересня стала однією з наймасштабніших каральних акцій Другої світової війни. Більшість населених пунктів України мають свої більші чи менші “бабині яри” – місця нацистських розстрілів євреїв та інших жертв.

Провідна роль у розстрілах кінця вересня початку жовтня 1941 року в Бабиному Яру належить зондеркоманді 4а під орудою штандартенфюрера СС Пауля Блобеля. Цей нацистський підрозділ здійснив також масові вбивства євреїв у Львові, Рівному, Луцьку, Новограді-Волинському, Житомирі, Білій Церкві та інших містах.

Голокост – важка незагоєна рана в історії України в Другій світовій війні. Жертвами злочину стали близько півтора мільйона українських євреїв. Нацисти знищили їх як соціокультурну й етнорелігійну спільноту.

Пам’ять про трагедію Бабиного Яру попри всі обставини завжди залишалася живою. Перші художні твори на цю тему з’явилися вже в 1941–1943 роках. Художник-етнограф Юрій Павлович щодня робив замальовки олівцем із натури. Першими художніми текстами стали поетичні твори Ольги Анстей та Людмили Титової.

По війні радянський режим замовчував або спотворював пам’ять про жертв, намагався зруйнувати сам яр та навколишні кладовища. Проте це йому не вдалося. Бабин Яр залишався застереженням про небезпеку від ненависті, расизму, міжнаціональної ворожнечі, переслідування та знищення людей за етнічною, політичною, релігійною або іншими ознаками.

Пам’ять про Голокост і Бабин Яр, зокрема, це також вшанування рятівників, Праведників народів світу. Це почесне звання присуджують з 1963 року людям, які в роки нацистської окупації рятували євреїв від переслідувань та загибелі. Сьогодні Україна посідає четверте місце за кількістю Праведників народів світу серед країн, в яких встановлено факти порятунку євреїв. Станом на 1 січня 2021 року відомо імена 2673 Праведників з України.

Історична довідка

Расова доктрина. Нацистська ідеологія засновувалася на расовій теорії, відповідно до якої людство від початку існування розділено на раси, а цінність людини полягає не в її індивідуальних рисах, а в належності до расової групи. Вищою, передовою, вважали арійську. Вона від природи наділена правом підкорювати чи знищувати “нижчі” раси, до яких належали і слов’яни, зокрема, й українці. Євреї ж взагалі не вписувалися в нацистську расову піраміду, їх вважали недолюдьми і спочатку розглядали можливість компактно переселити (на територію Польщі – район Кракова, на Мадагаскар чи за Уральські гори).

Друга світова війна, що була наслідком змови двох тоталітарних режимів (нацистського та радянського) перекреслила ці наміри, але створила умови для “остаточного розв’язання єврейського питання”. Після того, як Німеччина та її союзники окупували Польщу, Литву, Латвію, Естонію, а також Бессарабію з Буковиною, під владою двох диктаторів опинилося 75% європейського єврейства (більшість з них не пережила Голокосту).

Голокост кулями в Україні. В окупованому СРСР “акції зачисток” почалися з Галичини. Лише за тиждень в ініційованих нацистами погромах у Львові загинули 6 тисяч євреїв. Всього в таборах і гето Тернополя, Дрогобича, Борислава, Сколе, Стрия та інших міст убито 610 тисяч євреїв.

На території Наддніпрянської України в 20-х числах липня айнзацкоманда 5-ої айнзацгрупи С розстріляла майже півтори тисячі уманських євреїв.

У серпні 1941 року німецькі військові стратили у Кам’янці-Подільському понад 23,5 тисяч місцевих євреїв та євреїв Закарпаття. У травні 1944 року тих євреїв, які залишалися на території Закарпатської України, вивезли до концтабору Аушвіц. Вони, у переважній більшості, загинули в газових камерах.

Після зайняття Одеси румунські військові розстріляли у відплатних акціях 20 тисяч євреїв. У кінці грудня 1941 року біля Богданівки Одеської (нині – Миколаївської) області знищили понад 40 тисяч євреїв. На українських землях, що увійшли до складу Трансністрії, окупаційна влада теж створила гетто і табори праці. Загалом на цих землях румуни знищили близько 300 тисяч євреїв Бессарабії та Буковини.

Терор в окупованій Україні знищив євреїв як соціокультурну й етнорелігійну спільноту. Жертвами Голокосту стали понад 1 мільйон осіб. Місцями їх наймасовіших страт стали, крім Бабиного Яру (Київ), Богданівка Одеської області – понад 40 тисяч, Дробицький Яр (Харків) – близько 20 тисяч, Кам’янець-Подільський – 23,6 тисячі, Дальник Одеської області – близько 18 тисяч, урочище Сосонки біля Рівного – понад 17 тисяч жертв.

Бабин Яр. 19 вересня 1941 року війська вермахту увійшли до Києва, а наступного дня в Бабиному Яру розстріляли військовополонених (імовірно політпрацівників та,

можливо, євреїв). Підриг радянськими диверсантами київської цитаделі та Хрещатика в двадцятих числах цього ж місяця став для окупантів зручним приводом звинуватити у скоєному євреїв і провести показову каральну акцію над євреями-заручниками.

28 вересня 1941-го в Києві з'явилися оголошення із наказом усім євреям міста зібратися зранку на розі вулиць Дегтярівської та Мельникова, біля кладовищ.

“Дорога смерті”, якою пройшли десятки тисяч людей 29 вересня, пролягала від Лук'янівської площі вулицею Мельникова до перших воріт Єврейського кладовища, далі – на Кагатну (нині – сім'ї Хохлових), потім по Лагерній (нині – Дорогожицькій). Біля входу до Братського (Воїнського) кладовища відбирали гроші, коштовності, документи, наказували залишати речі й верхній одяг. У кінці Братського кладовища (нині – територія телевежі) люди повертали у прохід між огорожею та краєм яру. Розстрілювали на майже півкілометровому відтинку яру, який починався біля пам'ятника 1976 року а закінчувався за теперішньою станцією метро “Дорогожичі”. Людей змушували роздягатися догола, спускатися в яму і лягати долілиць, один на одного, а вздовж рядів проходили німецькі поліцейські й стріляли в потилицю. До 18-ї години того дня встигли вбити майже 22 тисячі. Інших приречених на ніч загнали в порожні гаражі на Лагерній. Наступного дня їх чекала та сама доля. Потім сапери підірвали схили, щоб земля засипала тіла, і змусили військовополонених вирівняти дно яру.

Вбивства у Бабиному Яру тривали у кілька етапів.

Перший – щоденні розстріли євреїв, військовополонених, цивільних – тривав із вересня 1941 до весни 1942 року. Пік припав на 29–30 вересня, коли загинула 33 771 особа.

У “Донесенні про події в СРСР” № 111 від 12 жовтня 1941 року говориться: “Загальне число страчених зондеркомандою 4а тепер перевищило 51 000. Крім зондеракції в Києві 28 і 29, для якої були виділені 2 команди поліційного полку “Південь”, всі страти, які проводилися до цього часу, ця ЗК здійснювала без будь-якої допомоги. Страчені особи в основному були євреями, найбільшу частину складають політичні функціонери, а також заколотники і грабіжники”. Із середини жовтня у Бабиному Яру і його околицях також почалися страти комуністів-підпільників, ромів, душевнохворих, заручників, моряків Дніпровської флотилії.

Узимку 1941–1942 років на тому місці загинули члени Організації українських націоналістів. “Донесення про події в СРСР” № 164 від 4 лютого 1942 року свідчить: “У Київській області боротьба проти комуністів все більше трансформується в боротьбу проти національних українських формувань... Конфіскований письмовий матеріал, а також свідчення різних арештованих в останній час прихильників Бандери знову доводять, що прихильників Бандери неможливо залучити до будь-якої позитивної співпраці. Тому лишається тільки повністю знищити цей рух”.

Другий етап – кінець зими 1942–середина серпня 1943-го. На цей час припадає й створення Сирецького концтабору, який змінив табір на вулиці Керосинній (виник десь у квітні – травні 1942 року, а на кінець окресленого другого етапу припала його евакуація). Його в'язні – численні жертви Бабиного Яру.

З весни 1942 року (можливо, що і взимку) двічі на тиждень сюди привозили на розстріл ув'язнених із тюрми гестапо. До кінця вересня 1943 року основними жертвами Бабиного Яру стали підпільники і партизани, як комуністи, так і українські націоналісти.

Третій, заключний, етап регулярних розстрілів відбувався на фоні знищення трупів у Бабиному Яру в серпні–вересні 1943 року в'язнями Сирецького концтабору. Паралельно відбувалася евакуація самого табору. Зрозумівши, що в Києві не втриматися, німці почали ховати сліди злочинів. Трупи спалювали навпроти Сирецького концтабору.

18 серпня 1943 року до Сирецького табору доставили групу арештантів із Полтави. До них приєднали ще 100 ув'язнених євреїв із самого Сирецького табору. Таку команду смертників із 327 осіб закували в кайдани та змусили викопувати трупи, будувати печі із огорожі Лук'янівського і надгробків єврейського цвинтаря, складати в них тіла і дрова і спалювати. В одній такій печі за раз знищували до 2000 жертв. Двічі на тиждень нацисти привозили до Бабиного Яру на страту в'язнів із тюрми СД і спалювали їхні тіла. Всі ці роботи у проводилися у режимі цілковитої таємності: територія була оголошена забороненою зоною, обгороджена й засаджена деревами, але сморід і дим розносилися по Києву далеко за межами урочища.

До кінця вересня майже всіх розстріляних спалили, а в'язні заклали останню піч, як вони зрозуміли, для себе. У ніч на 29 вересня 1943 року вони вирвалися на волю, але врятуватися вдалося до двох десятків сміливців. Саме їхні свідчення згодом дали можливість відтворити історію знищення трупів у Бабиному Яру.

Штандартненфюрер Пауль Блобель, який керував стратами у Києві 1941 року, наглядав і за спаленням останків у 1943 році. Про це він свідчив на Нюрнберзькому процесі: “Під час мого візиту в серпні я особисто спостерігав за спаленням тіл у загальній могилі під Києвом. Могила була близько 55 м завдовжки, 3 м завширшки і 2,5 м завглибшки. Після того, як верхній шар був знятий, трупи облили горючим матеріалом і підпалили. Пройшло близько двох днів, поки могили згоріли до дна. Я особисто пересвідчився, що прогоріло все до самого дна. Після цього могила була засипана, і так майже всі сліди були заметені”.

У жовтні 1943 року в Бабиному Яру німці ще розстріляли киян, які ухилилися від виконання наказу про повне виселення з міста. Останній розстріл відбувся 4 листопада 1943-го, а за два дні до Києва увійшла Червона армія.

Виконавці злочину. Охоронні й поліційні функції для забезпечення стабільності окупаційного режиму виконували охоронні дивізії вермахту, структури поліції

безпеки та СД і формування німецької і так званої “української допоміжної” поліції. Разом із вермахтом у місті з’явилися представники айнзатцгрупи СД. Вони мали очищати армійські тили від “небезпечних елементів” і придушення руху спротиву. “Відповідальною” за Київ була айнзатцгрупа С, зокрема, зондеркоманда 4а. Разом із ними прибув штаб головнокомандувача СС і поліції “Росія-Південь” і два батальйони поліцейського полку “Південь”. Згодом у Києві з’явилася айнзатцкоманда 5. Саме ці підрозділи СС та поліції здійснювали масові розстріли євреїв у Бабиному Яру.

Жертви Бабиного Яру. Головними жертвами нацистів у Бабиному Яру стали євреї, які становили більше половини жертв. Упродовж двох років німецької окупації тут розстрілювали й групи людей, і окремих осіб, які з тих чи інших причин вважалися ворогами нацистів.

Серед перших жертв – військовополонені. Їх розстрілювали вже наступного дня після вступу німців до Києва. У першу чергу євреїв та політкомісарів. У січні 1942 року нацисти стратили кілька десятків полонених моряків Дніпровської флотилії.

У Бабиному Яру загинуло щонайменше 150 ромів. Крім того, ромські табори було знищено на тодішніх околицях – у Святошино та на Березняках.

З середини жовтня 1941 року в районі Кирилівської церкви почали страчувати пацієнтів психіатричної лікарні імені Павлова.

Репресій зазнали й українські націоналісти. Першочергово представники похідних груп. У вересні 1942 року почалися арешти серед учасників націоналістичного підпілля і тривали до останніх днів німецької окупації. З усіх українських земель найбільших жертв ОУН зазнала в Києві - не менше 600 осіб.

У жовтні 1941 року почалися арешти членів підпільних райкомів КП(б)У. Тільки до кінця 1941 року арештували понад 50 керівників залишеного в місті підпілля. Всього ж до кінця німецької окупації Києва загинуло близько 617 осіб.

Також місцями найбільших масових страт євреїв в Україні були Богданівка (понад 40 тисяч) і Дальник (близько 18 тисяч) Одеської області, Дробицький Яр (Харків) – близько 20 тисяч, Кам’янець-Подільський – понад 23,5 тисячі, урочище Сосонки біля Рівного – понад 17 тисяч.

Додаток 1. Праведники Бабиного Яру

Порятунок євреїв у роки нацистської окупації Європи став предметом вивчення у державі Ізраїль. Національний інститут пам’яті Катастрофи і Героїзму Яд Вашем 1963 року затвердив критерії для отримання почесного звання “Праведник народів світу”. Праведниками визнаються неєвреї, які ризикували життям, рятуючи євреїв під час Голокосту. Усіх, хто був причетний до порятунку, нагороджують медалями й дипломами, на їхню честь висаджують дерева на Алеї Праведників, їм призначають довічні пенсії.

В СРСР знищення євреїв під час Другої світової війни замовчувалося. Наслідком цього стало в тому числі те, що рятівники з цих територій (включно з УРСР) опинилися поза практиками вшанування. На момент розпаду Радянський Союз посідав 17-те місце серед країн, звідки походили Праведники народів світу. Активні пошуки жителів України–рятівників євреїв, розпочалися лише з жовтня 1988 року, коли розпочало діяльність Київське товариство єврейської культури і його перша структура – фонд “Пам’ять Бабиного Яру”. Фонд спрямував зусилля на пошук праведників в Україні. У квітні 1989-го він затвердив звання Праведник Бабиного Яру і Праведник України. На 1 січня 2021 року відомо ім’я 2673 Праведників з України (4 місце серед країн, в яких встановлено факти порятунку).

Праведники – це цивільні беззбройні жителі окупованих територій. Серед них люди різних національностей – українці, росіяни, поляки, білоруси, татари, вірмени, греки й німці. Вшановуючи Праведників, мусимо пам’ятати, що їхні вчинки – не лише факти порятунку людей чи цілих сімей, а й ризик власним життям, життям рідних, включно з малолітніми дітьми або старенькими батьками.

Історії 190 праведників (у тому числі православного священника Олексія Глаголева та його родину, котрі першими з українців отримали звання “Праведник народів світу”) зібрано в Банку портретів на сайті www.портрети.com.ua, розробленого в рамках проекту “Українці-рятівники. Марафон історій”. Метою цього проекту Національного музею історії України у Другій світовій війні, Українського інституту вивчення Голокосту “Ткума” та Українського інституту національної пам’яті є зосередження на одному електронному ресурсі біографічні довідки, фото, документи, відео про українців, які під час Другої світової війни рятували євреїв, ромів та інших жертв нацизму. Відеоролики про українців–рятівників доступні за посиланням: <https://www.facebook.com/watch/332380996916541/395448348079483>.

Додаток 2. Перелік тематичних фільмів

Назва картини	Рік випуску	Країна	Автори
“Книжкова злодійка”	2014	США, Німеччина	Б. Персівал
“Концтабори. Дорога до пекла”	2009	РФ	Ф. Стуков
“Владика Андрей”	2008	Україна	О. Янчук
“Хлопчик у смугастій піжамі”	2008	Великобританія, США	М. Херман
“Бабин Яр”	2003	Німеччина, Білорусь	Д. Кенью

“Бабин Яр”	2002	Україна	М. Засєєв-Руденко
“Життя прекрасне”	1997	Італія	Р. Беніньї
“Список Шиндлера”	1993	Австрія Німеччина	Ш. Рузовіцкі
“Дамський кравець”	1990	СРСР	Л. Горовець
“Шоа”	1985	Франція	К. Ланцман

Додаток 3. Перелік матеріалів Українського інституту національної пам’яті щодо збереження пам’яті про Бабин Яр

Тема збереження та відновлення пам’яті щодо подій, пов’язаних з Голокостом і трагедією Бабиного Яру, зокрема, є важливою для політики історичної пам’яті України. Тому Українська держава та Інститут надають великого значення питанню належного увічнення пам’яті її жертв, рішуче засуджують прояви антисемітизму в українському суспільстві та докладають зусиль для належно вшанування українців, які рятували євреїв на території України під час Голокосту. Свідченням цьому є ухвалення Кабінетом Міністрів України постанови “Деякі питання призначення і виплати довічних державних стипендій для громадян України, які рятували євреїв на території України під час Голокосту у роки Другої світової війни, та про визнання такими, що втратили чинність, постанов Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2016 р. № 139 і від 9 серпня 2017 р. № 568” від 8 вересня 2021 року № 935 (режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/npras/deyaki-pitannya-priznachennya-i-vipla-a935>), робота над Концепцією комплексного розвитку (меморіалізації) Бабиного Яру, щорічне проведення відповідних жалобних і популяризаційних заходів.

Важливим тематичним інформаційним ресурсом Інституту та Громадського комітету “Бабин Яр” є веб-сторінка “Бабин Яр: людина, влада, історія” (режим доступу: <http://history.kby.kiev.ua>). Ресурс містить архівні документи, кінохроніку, наукові статті, присвячені історії Бабиного Яру від кінця XVIII до початку XXI століття.

Окремо пропонуємо матеріали інтерактивної виставки “Бабин Яр: пам’ять на тлі історії” (режим доступу: <https://uinp.gov.ua/vystavkovi-proekty/vystavka-dabyn-yar-pamiat-na-tli-istorii>). Виставка має українську та англійську версії, супроводжується відеоекскурсією українською. Крім того, вчителям буде корисно ознайомитися з інтерактивною версією збірника навчально-методичних розробок-занять на основі віртуальної виставки “Бабин Яр: пам’ять на тлі історії” та документального фільму “Бабин Яр у пошуках пам’яті” (режим доступу – <http://osvita.kby.kiev.ua/>). Ресурс розроблено Українським центром вивчення історії Голокосту та Інститутом.

Допоміжну роль можуть відіграти матеріали виставки “Українська Друга світова”, зокрема, її стенди “Голокост. Бабин Яр та “остаточне розв’язання єврейського питання” та “Українці – Праведники Народів Світу” (режим доступу: <http://ww2.uinp.gov.ua/vystavka/>). Також на сайті Інституту розміщено історичну

довідку “Хто, коли і як загинув у Бабиному Яру” (режим доступу – <https://old.uinp.gov.ua/news/khto-koli-i-yak-zagynuv-u-babinomu-yaru-istorichna-dovidka-do-75-kh-rokovin-zlochynu>)

Спільно із Національним історико-меморіальним заповідником “Бабин Яр” та Посольством Ізраїлю в Україні Український інститут національної пам’яті встановив у Бабиному Яру інформаційно-навігаційні стенди івритом, українською, англійською мовами. Стенди містять мапу території заповідника із позначеними на ній пам’ятниками та пам’ятними знаками і розповідають про трагедію Бабиного Яру, заповідник та майбутній музей жертв Бабиного Яру в будівлі колишньої контори єврейського кладовища на вул. Ілленка, 44.

Додаток 4. Перелік популярних і наукових видань та Інтернет-публікацій, присвячених трагедії Бабиного Яру і пам’яті про неї

1. Бабин яр: пам’ять на тлі історії. Путівник для вчителя: збірник навчально-методичних розробок шкільних занять на основі віртуальної виставки та документального фільму / Ред.-упор. В. Бобров. – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2017. – Режим доступу: https://old.uinp.gov.ua/sites/default/files/babij_jar_final_small.pdf.
2. Від першої особи: історія Голокосту у свідченнях очевидців. Навчальний посібник [Електронний ресурс] – К. : Український центр вивчення історії Голокосту, 2014. – Режим доступу: http://www.holocaust.kiev.ua/img/ob_vid_pershoi_osoby_3_1.jpg.
3. Історія Голокосту: освіта та пам’ять. Посібник для вчителя [Електронний ресурс] – Вид. 2-ге, випр. – К.: Український центр вивчення історії Голокосту, 2016. – Режим доступу: http://www.holocaust.kiev.ua/img/cover_posibnik.jpg.
4. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки) : [навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів] / Козицький А. – Львів : Літопис, 2012.
5. Нахманович В. Бабин Яр: два дні – два роки – двадцять століття. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/124453/>
6. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Косик В. – Львів : НТШ, 1993. – 659 с.
7. Кузнецов А. Бабий Яр. [Роман-документ] / Анатолий Кузнецов. – К. : МИП “Обериг”, 1991. – 352 с.
8. Подольський А. Уроки минулого: Історія Голокосту в Україні. Навч. посібник / Подольський А. – К. : Сфера, 2007. – 100 с.
9. Разом на одній землі. Історія України багатокультурна: навч. посібн. – Львів: ЗУКЦ, 2012. – 332 с.: іл. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.novadoba.org.ua/ukr/together-on-the-same-land-book>
10. Київ 1941 р. Бабин Яр: Спогади сучасників / Упорядник Сергій Кот. – К.: Інститут історії України НАН України, 2019. – 53 с. Іл. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://biography.nbuv.gov.ua/rating/r2019/txt/g3/4026.pdf>

11. “Ганебне зборище єврейських й українських націоналістів”. У 1966 році відбувся перший мітинг у Бабиному Яру (архівні фото). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/ganebne-zboryshe-evreyskyh-i-ukrainskyh-nacionalistiv/30188876.html>
12. Зінченко О. Бабин Яр. Дорога смерті. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/09/28/153002/>
13. Дні болю і страху. Трагедія Бабиного Яру в фактах і спогадах тих, хто вижив. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/babin-yar-yak-ce-bulo-spogadi-i-fakti-pro-tragichnu-storinku-golokostu-ostanni-novini-50114601.html>
14. Крупник Л. Непокора забуттю. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tyzhden.ua/Культура/252908?fbclid=IwAR0bPzWYrVjE3QKd9URB0cWG1eDbObABs8srj46IEBK49SEy1RWRFtPStrs>

Над матеріалами працювали фахівці Українського інституту національної пам’яті Володимир Тиліщак, Олена Охрімчук, Вікторія Яременко, Ганна Байкеніч.